

Ідентичність та білінгвізм в Україні ХХ ст.: історико-політологічний аспект.

Розглядаються особливості формування національної, політичної та культурної ідентичностей, пропонується аналіз впливу ідентичностей на формування світоглядних та політичних орієнтацій особи за масового (соціального) білінгвізму в Україні у ХХ ст.

Ключові слова: мова, білінгвізм, ідентичність

Англійський дослідник Ендрю Вілсон слушно зауважує, що сучасна Україна сформована її радянським досвідом не меншою мірою, аніж спадщиною національного руху 1917–1920 років. У 1991 році, продовжує науковець, українська національна ідентичність була значно міцнішою, ніж у 1917. Однак ця національна ідентичність не була однорідною, а радянська доба піддала її глибокій трансформації, багато в чому навіть створила наново [1,с.248].

Доба незалежності відкрила перед вітчизняними науковцями можливості політично не заангажованого дослідження ідентифікаційних процесів в Україні. Проблемі формування ідентичностей в Україні в історичному контексті приділили увагу вітчизняні дослідники І. Дзюба, Г. Касьянов, Є. Маланюк, В. Наулко, М. Попович, Ф. Сисин, О. Струкевич, Р. Шпорлюк. Останнім часом побачили світ праці західних дослідників з проблем формування національної ідентичності, зокрема Б. Андерсона, М. Гроха, Е. Сміта. Приділили увагу особливостям згадуваних процесів в Україні А. Каппелер, З. Когут. Проте вплив формування політичної, національної та культурної групової ідентичностей на розвиток масового білінгвізму в Україні, взаємодій та взаємовпливів ідентичностей і білінгвізму за радянської доби потребує більшої уваги.

Політизацією міжнаціональних суперечностей, стимульованих як війною, так і вкрай нереалістичною політикою Тимчасового уряду, пояснюється феноменальний спалах українських національних почуттів у квітні-липні 1917 р. Небажання Тимчасового уряду задовольнити законні (загалом мінімальні) вимоги українського національного руху сприяло переведенню політичної культури України у площину активізму і появі нових виразно артикульованих форм національної ідентичності [2,с.114].

Аналізуючи здобутки і поразки визвольних змагань 1917–1920 рр., І. Дзюба звертає увагу на складний комплекс чинників, що призвів до втрати державності: недосформованість українського суспільства; зрусифікованість міст; переважання російського елемента в робітничому класі, яким зуміли оволодіти більшовики: слабкість української інтелігенції та українських політичних партій; неефективність соціальної політики УНР; діяльність анархістських і більшовицьких сил у самій Україні; нарешті, надзвичайно несприятлива комбінація зовнішньополітичних обставин – усе це сприяло російсько-більшовицькій агресії.

Проте дослідник не вважає впад УНР цілковитою поразкою українського руху, оскільки визвольні змагання окреслили історичну перспективу, дали могутній імпульс пробудженню національних сил і змусили більшовицьку владу змінити свою українську політику, визнати право українського народу на бодай формальну державність у вигляді союзної республіки, що почасти сприяло соціально-економічному розвитку України, уможливило підтримку національного життя, культури і мови – за всіх утрат зумовлених тоталітаризмом [3,с.130–131].

Ідучи до влади, більшовики широко використовували у пропаганді лозунги національного самовизначення. Але нова радянська ідентичність була позаетнічною і позанаціональною – всупереч етнічному принципу, закладеному у фундамент держави.

В основу формування радянської ідентичності була покладена ціла система міфів та ідеологем, покликаних підтримувати у членів соціуму свідомість

співпричетності до творення «нового життя». Основоположну роль у цій системі відігравав міф про керівну роль робітничого класу у розвитку суспільства. Загравання з робітничим класом виявилось дієвим засобом маніпулювання масовою свідомістю.

Другою засадничою ідеологемою, на фоні якої відбувалося формування нової ідентичності, виступала формула пролетарського інтернаціоналізму як засобу протидії роз'єднуючому впливу ідей національної обмеженості і національного егоїзму. Новим було і принципово поставлене завдання боротьби проти дрібнобуржуазних націоналістичних передсудів, яке нібито висувається на перший план у міру перетворення диктатури пролетаріату в інтернаціональну силу.

Надалі ідея інтернаціоналізму у більшовицькій риториці дедалі більше підмінялася гегемонізмом і великодержавним російським шовінізмом. Формула знешкодження «буржуазного націоналізму» відкривала широкий простір для боротьби проти будь-якої самодіяльності місцевих еліт, для послідовної денационалізації і русифікації усіх сфер суспільного життя.

На підтримання радянської ідентичності працювали й інші міфологеми – про «світле комуністичне майбутнє», про творчу співдружність робітничого класу й інтелігенції, про дружбу народів СРСР тощо.

Досить поширеною відповіддю на таку політику, що була інструментом денационалізації й асиміляції, стала «криптоетнічність». Вона виявлялася у приховуванні людиною свого етнічного походження чи у зміні паспортної національності під тиском обставин. Така ситуаційна етнічність допомагала виживати у тяжкі часи тоталітаризму, коли одна лиш національна належність часто ставала підставою для утисків і репресій.

Відчуття належності до певної мовно-етнічної спільності, і без того не закорінене в Україні в пласти свідомості, було істотно розмите у перші роки радянської влади, яка спочатку обрала як пріоритетну національно-нігілістичну модель внутрішньої політики. Радянські чиновники, серед яких було багато «назначенців» із центру, хизувалися незнанням мови народу, серед якого їм

доводилося працювати. З необхідності на російську мову переходило і місцеве населення – одні демонстрували в такий спосіб лояльність до влади, інші намагалися закамуюфлювати свою участь у визвольних змаганнях чи просто селянське походження. Той рівень національної ідентичності, який був здобутий ціною величезних зусиль у 1917–1920 рр., був втрачений [2,с.120–126]. Українська мова уже не відігравала помітної соціальної ролі, а стан російської на Сході та Півдні України практично не змінився [4,с.62]. Політика радянської, формуючи нову ідентичність, знищувала мовно-культурну ідентичність українців; а отже, – суспільство змінювалося в першу чергу в мовному плані, втрачаючи українську мову та культуру, особливо на урбанізованому Сході України.

Поглиблення асиміляційних процесів формувало національно безлику особу із нечіткою самоідентифікацією і розмитими ціннісними пріоритетами. Серед цих пріоритетів практично не було тих, які формували національну свідомість.

Суттєві корективи у кадровій, мовній, культурній, інформаційній політиці, що здійснювалися протягом 1923–1932 рр. і вкладалися у формулу «коренізації» («українізації»), вписувалися у контекст реформістських заходів, пов'язаних із переходом до нової економічної політики.

У влади були свої погляди на зміст і завдання українізації, у національній інтелігенції – свої. Єдине у чому їхні інтереси збігалися, полягало у зменшенні прірви між російськомовним містом та українським селом – як головної вісі нестабільності.

Модернізаційні настанови у більшовицькій політиці, поєднані із атрибутами дерусифікації, могли становити реальну платформу для подолання кризи національної ідентичності, спричиненої поразкою Української революції. Але на заваді здійсненню цієї мети стояла все та ж сама нерозчленована російсько-українська ідентичність. Подвійні стандарти радянської національної політики стимулювали ситуативну ідентифікацію [2,с.127–129]. Найчастіше вона проявлялась у частковій або повній втраті рідної мови, що в межах

українського суспільства виявилось як формування соціального (масового) білінгвізму.

Українізація була потужним засобом етнонаціональної мобілізації тієї частини етнічної спільноти, яка втратила (або не набула) своєї ідентичності. За своїм характером це була типова народнокультурна мобілізація, оскільки спиралася на актуалізацію народної мови, історії, культури. А з іншого боку – це мобілізація з характерними модерністським спрямуванням, скерованим на формування сучасної національної спільноти. В результаті цього зрушення для мільйонів українців, які до того часу не переймалися думками про власну етнонаціональну ідентичність, українізація стала фактом повсякденного життя.

Процес етнонаціональної мобілізації захопив на тільки ті соціальні прошарки, на які була скерована українізація. Навіть селянство, яке стояло осторонь цього процесу, значно змінило своє усвідомлення у бік позитивної національної ідентифікації.

Серед етнонаціональних наслідків українізаторського курсу слід відзначити спробу сформувати єдину національну ідентичність у населення всієї УСРР. Проте, попри всі спроби, подолати цей територіальний розподіл так і не вдалося. Єдиним досягненням стало лише зменшення розбіжностей у національній ідентичності Наддніпрянщини, Поділля, Волині (питомих українських територій) та промислового Південного Сходу.

Україномовна інфраструктура – школа, преса, театр, вуз, гальмували процес русифікації україномовного селянина, який потрапляв до міст, навіть Сходу і Півдня України. Почала активно формуватися нова українська міська ідентичність. Відбувалася досить важлива переміна у психологічних настановах українства.

Брутальний наступ централізації на будь-які українські здобутки з початку 30-х років змінив мовне оформлення процесу модернізації. Тепер українська мова перестає бути основним засобом модернізації. Ті, хто бажав здобути поважний соціальний статус чи отримати доступ до нової інформації, до

сучасної наукової думки та знань змушені були вдатися до російської мови [5,с.178–183].

Слід зазначити, що, крім політичного прагматизму, зміни в радянській національній політиці були зумовлені також внутрішнім тиском на владу з боку російського національного середовища, в тому числі і в самій партії, де в ході розгрому опозиції і «чистки» вищих партійних і радянських кадрів (серед яких було чимало євреїв та представників інших нацменшин) на звільнені владні посади прийшли й склали там більшість не позбавлені національної свідомості етнічні росіяни [6,с.124].

Ю. Огульчанський наголошує, що в кожній державі зі змішаним населенням виникає своєрідна шкала етнічної належності, хоч як би закон не проголошував рівність. На першому місці в цій шкалі завжди буде домінантна, або титульна нація. СРСР як форма існування російської держави не був винятком: росіяни перебували на найвищому щаблі своєрідної драбини, що впливало на свідому та підсвідому самоідентифікацію людей, які, попри всі декларації про рівність, уперто хотіли опинитися в найвищій когорті [7,с.24]. В соціальному плані згадувана тенденція проявилась у прискореній радянській мовній та культурній уніфікації, втраті частиною українського суспільства (головно – в містах Сходу та Півдня) мовно-культурних традицій.

Наприкінці 30-х рр. концепція дружби народів офіційно репрезентувала образ багатонаціональної радянської держави й подавалася як невід'ємна складова радянського патріотизму, передусім щодо її обов'язкової компоненти – любові до старшого брата, його культури, мови, історії тощо. Характерно, що від росіян не вимагалася симетрична прихильність і любов до мов і культур нацменів.

Російська мова стала обов'язковою для вивчення в неросійських республіках, а російська культура почала відігравати домінуючу роль, подекуди навіть стаючи нав'язаною часткою їхньої національної культури. Все це, на думку більшовицьких вождів, мало слугувати консолідації радянської імперії. Отож, одним з основних стовпів концепції «дружби народів» почала виступати

примордіальна етнічність, а її іншим стовпом став російський централізм [6,с.126–127].

Радянські культурні символи, зазначає Е. Вілсон, відігравали важливу роль у зміцненні російських міфів про те, що українці – це «теж росіяни», але правда й те, що радянська ідентичність виявилася привабливою для багатьох українців, які пов'язували свою самосвідомість із міфологією про спільне походження східнослов'янських народів. До того ж, на відміну від царської Росії, СРСР активно використовував можливості «націоналізуючої» держави, створивши таку систему шкільної освіти та засобів масової інформації, про яку царська бюрократія не могла навіть мріяти.

Однак прикметно, що головним об'єктом радянської символічної політики після 1930-х років були українські (та й російські) селяни, які переселялися до міст. Після розвалу СРСР радянські ідентичності виявилися дуже живучими саме там, де цього слід було сподіватися – в урбанізованих районах Східної та Південної України.

Політика радянської та царської імперій мали ту подібність, що офіційна радянська культура також розбудовувалася навколо російської культури (принаймні, певного її варіанту). Радянський проект розбудови імперії, отже, був різновидом російського націєтворення [1,с.240–243].

Відтак, модель твореного в Україні радянського патріотизму та радянської ідентичності мала бути прилаштована до місцевої соціальної і національної специфіки. На відміну від Росії, де «радянське» сприймалося більшістю населення як еквівалент і продовження «російського», врахування національних особливостей в УРСР призводило до ефекту формування подвійної ідентичності – як української, так і радянської. Отож, починаючи з 1939 р., процес активізації українських національних почуттів довелося реанімувати. Загроза Великої війни та приєднання західноукраїнських земель примусили сталінське керівництво загальмувати в республіці потужну кампанію русифікації, що сягнула свого піку наприкінці 30-х рр. [6,с.138].

По війні, роздвоєна ідентичність дедалі більше регіоналізувалася, оскільки в містах Східної та Південної України школи, університети, засоби масової інформації та заклади культури майже цілковито прийняли радянсько-російську гібридну культуру [1,с.241]. Цей етнічний субстрат, підсумовує М. Рябчук, що не має чіткої національної ідентичності («одесіти», «кієвляне», «донбасци» – так найчастіше вони себе визначають), є типовим продуктом середньовіччя, не таким уже й, зрештою, анахронічним, беручи до уваги напівфеодалний характер советських колгоспів і всього соціалізму загалом [8,с.159].

З іншої сторони, як вважає О. Дзьобань, саме ця подвійна ідентичність уможливила розквіт національних «незалежницьких» ідеологій наприкінці 80-х років ХХ ст., що утверджувались як альтернатива девальвованій комуністичній ідеології [9,с.112].

Отже, ХХ ст. стало найбільш складним часом випробувань для українства. Політизація етнічності дала початок швидкому формуванню політичної та культурної ідентичності українців, відродженню української мови на початку століття, проте входження до складу СРСР спричинило до кардинальних змін.

Радянізація українського соціуму стала значно потужнішим чинником формування соціального білінгвізму ніж уніфікація часів російської імперії [10,с.235]. Формування радянської ідентичності призвело до втрати української культурної ідентичності частиною суспільства через формування подвійної радянсько-української ідентичності.

У добу українізації відбувалися нові зміни щодо суспільної аргументації на користь української мови. Проблеми мотивації вжитку виникають перед тими мовами, які перебувають, здебільшого, у ненормальному стані. Так сталося із українською мовою [5,с.184]. Формуючи за допомогою повернення до української мови та культури нову радянську українську ідентичність, радянська влада не змогла підпорядкувати процес розквіту українства, не змогла ліквідувати мовне протистояння Сходу та Заходу України.

Починаючи з середини 30-х років, влада рішуче взяла курс на деукраїнізацію і мовну асиміляцію, розглядаючи останню як засіб гомогенізації

політичного простору й інтеграції народів СРСР в єдину спільноту [2,с.132]. Формування єдиної радянської ідентичності здійснювалося за допомогою політики уніфікації – через подвійну «радянсько-українську» ідентичність до єдиної – радянської, так як і одномовність українського суспільства формувалась через російсько-українську двомовність.

Непроста доля України у ХХ ст. (приєднання Західної України, Друга світова війна) загальмували процес створення одномовного суспільства в УРСР, але не знищили мовно-культурну неоднорідність українського соціуму, яка проявляється в соціальному білінгвізмі та бікультурності України, що особливо яскраво спостерігається у територіальному плані та на вісі місто-село.

Панасюк Л.В. Идентичность и билингвизм на Украине ХХ в.: историко-политологический аспект.

Рассматриваются особенности формирования национальной, политической и культурной идентичности, предлагается анализ влияния идентичностей на формирование мировоззренческих и политических ориентаций личности в условиях массового (социального) двуязычия на Украине в ХХ ст.

Ключевые слова: язык, билингвизм, идентичность

Panasiuk Leonid Ukraine in XXth century: identity and bilingualism.

The author of the article analyses the phenomenon identity and bilingualism, the functioning of the two and more languages in country and society. The author pay attention to societal and political point to form identity and bilingualism (of bilingual society) in XXth century.

Key words: language, bilingualism, identity

Список використаних джерел

1. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Ендрю Вілсон [пер. з англійської]. – К.: «К.І.С.», 2004. – 552 с.

2. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Л. Нагорна. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 272 с.
3. Дзюба І.М. Україна у пошуках нової ідентичності / І.М. Дзюба. // Дзюба І.М. Україна у пошуках нової ідентичності: Ст., виступи, інтерв'ю, памфлети. / Вступ. слово М.В. Поповича. – К.: Україна, 2006. – С.125–158.
4. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус / Ю. Шевельов. – Чернівці: «Рута», 1998. – 208 с.
5. «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія. / За ред. В.А. Смолія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 392 с.
6. Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Україна і Росія в історичній ретроспективі: радянський проект для України / В. Гриневич, В. Даниленко, С. Кульчицький, О. Лисенко. – К.: «Наукова думка», 2004. – Т.ІІ. – 526 с.
7. Огульчанський Ю.А. Етнічна структура українського суспільства: уявні та дійсні проблеми; Попул. нарис / Ю. Огульчанський. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 68 с.
8. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення / Микола Рябчук. – К.: «Критика», 2000. – 303 с.
9. Дзьобань О.П. Національна безпека України; концептуальні засади та світоглядний сенс: Монографія / О. Дзьобань. – Х.: Майдан, 2007. – 284 с.
10. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.